

Eva Meijerová

ŘEČ ZVÍŘÁT

...a můžeme
jí rozumět?

 GRADA®

Eva Meijerová

ŘEČ
ZVÍŘAT

Grada Publishing

Nederlands
letterenfonds
dutch foundation
for literature

This publication has been made possible with financial support from the Dutch Foundation for Literature.

Nakladatelství Grada Publishing, a.s. děkuje nizozemské nadaci pro literaturu Nederlands Letterenfonds Dutch Foundation for Literature za finanční podporu při vydání této publikace.

Eva Meijerová

ŘEČ ZVÍŘAT

Přeloženo z nizozemského originálu knihy Evy Meijer *Dierentalen*, vydaného nakladatelstvím ISVW Uitgevers, Leusden, Nizozemsko, 2017.

Copyright © 2017, Eva Meijer. Published by arrangement with Cossee Publishers. All rights reserved

Vydala Grada Publishing, a.s.
U Průhonu 22, Praha 7
obchod@grada.cz, www.grada.cz
tel.: +420 234 264 401
jako svou 7314. publikaci

Překlad: Veronika ter Harmsel Havlíková
Odpovědná redaktorka: Tereza Filinová
Jazyková korektura: Petr Somogyi
Grafická úprava a sazba: Robert Prokopec
Počet stran 144
První vydání, Praha 2019
Vytiskla tiskárna PBTisk s.r.o., Příbram

Czech language edition © Grada Publishing, a.s., 2019
Cover & Layout Design © Robert Prokopec, 2019
Cover Photo © iStock.com/MediaProduction

*Upozornění pro čtenáře a uživatele této knihy
Všechna práva vyhrazena. Žádná část této tištěné či elektronické knihy nesmí být reprodukována a šířena v papírové, elektronické či jiné podobě bez předchozího písemného souhlasu nakladatele. Neoprávněné užití této knihy bude trestně stíháno.
Názvy produktů, firem apod. použité v knize mohou být ochrannými známkami nebo registrovanými ochrannými známkami příslušných vlastníků.*

ISBN 978-80-271-0364-5 (epub)
ISBN 978-80-271-0328-7 (pdf)
ISBN 978-80-271-2080-2 (print)

Pro Batyra, Nima, Petera a další

OBSAH

PŘEDMLUVA.....	9
ÚVOD.....	11
Přehled.....	12
Zvířata a jazyk.....	14
Jazyk, filozofie a svět.....	15
Metoda.....	17
I. MLUVIT LIDSKOU ŘEČÍ.....	19
Šimpanzí děti.....	22
Koko a Kanzi.....	24
Delfíni.....	27
Sloni.....	29
Volání.....	31
Od nezvratné pravdy k jazykové hře.....	33
Naučit se mluvit.....	36
II. ŽIVÝ SVĚT.....	39
Poplašné volání.....	40
Pozdravy.....	43
Identita.....	45
Jídlo a láska.....	49
Hádky a ambivalentní signály.....	53
Rozdíl mezi komunikací a jazykem.....	55
III. DOMÁCÍ ZVÍŘATA.....	59
Domestikace.....	63

Já jsem zde, kde jsi ty?	65
Sami nebo spolu	67
Sdílení prostoru	69
Spolupráce a odpor	72
IV. CHYTRÝ HANS A MYŠLENÍ TĚLEM	75
Psychologie a zvířata	76
Paviáni	78
Fenomenologie	82
Wittgensteinův lev	83
Pochyby a poznání druhého	84
Jaké je to být netopýrem	86
Fenomenologičtí koně a psi	87
V. STRUKTURA, GRAMATIKA A DEŠIFRACE	90
Struktura	91
Ptačí gramatika	93
Gramatika a kontext	95
Chemická a vizuální gramatika	96
Dvacetihodinové milostné písně	98
Neslyšitelné	99
Ztělesněná gramatika	101
VI. METAKOMUNIKACE:	
OD HRY PO SPRAVEDLNOST	103
Od hry k jazyku	104
Od hry k morálce	106
Morálka a skupinová interakce	107
Zvířecí morálka	108
Spolupráce	110
Empatie a emoční komunikace	112
Pravidla a spravedlnost	115
VII. MUSÍME SE ZVÍŘATY ZAHÁJIT ROZHOVOR	117
Politická zvířata	118
Úloha jazyka v politické interakci	121
Politická komunikace s divokými zvířaty: makakové v Singapuru	122
Politická komunikace se psy	123
Myslet se zvířaty	125
PODĚKOVÁNÍ	127
POZNÁMKY	128

PŘEDMLUVA

Pokud máte štěstí, potkáte zvíře, jež s vámi chce mluvit. Pokud máte ještě větší štěstí, potkáte zvíře, které si dopřeje ten čas a námahu, aby se s vámi seznámilo. Z vlastní zkušenosti vím, že většina zvířat se neváhá zastavit na kus řeči. Jsou také velkorysá v tom, co jsou ochotna povědět. S některými zvířaty lze navázat úzký vztah. Takový vztah vás může mnohé naučit nejen o dotyčném zvířeti, ale i o jazyce a o vás samotných. Jiná zvířata na svět hledí z vlastní perspektivy. To, že se s nimi dokážete dívat jejich očima, obohatí váš život a naučí vás vidět ho jinak. Mnoho lidí cestuje, aby si rozšířili obzory a získali nové zkušenosti, aby poznali nové kultury. Nesčetné kultury však najdete na každém rohu – kulturu mravenčí a holubí, kočičí a zaječí nebo třeba kravskou, záleží na tom, kde bydlíte.

Tato kniha má základ v mém dětství, v němž velkou roli kromě lidí sehráli i kočky, morčata a koně. Zejména klisna poníka Joy, která patřila do mého života mezi jedenáctým a šestnáctým rokem, mi ukázala, že člověk může s jiným zvířetem sdílet rozsáhlý společný slovník. V rané dospělosti mě fenka Pika naučila řeč psů, a jen tak mimochodem mi vysvětlila, co je v životě důležité. Bez Piky by tahle kniha nevznikla. Momentálně bydlím se psem a kocourem, s Ollim a Putihem, kteří mi pomáhají myslet a hrát si. Během studia filozofie mě udivovala téměř úplná absence zvířat v západní filozofické tradici. Myšlení bylo dlouho považováno za činnost lidí o lidech. To se mění, stále více se přemýšlí o zvířatech, zejména v etice

a v poslední době i v politické filozofii. Jazyk je však ještě z větší části pole neorané; lingvistická filozofie se dosud nad zvířaty prakticky nezamýšlela, a mimo biologii a etologii se výzkum zvířat a řeči téměř neprovádí. A to je škoda, protože řeč nám může pomoci pochopit zvířata a protože zvířata nám mohou pomoci pochopit řeč. Výzkum řeči a jazyka zvířat nám navíc může zvířata ukázat z jiné stránky, což může mít důsledky pro jejich politické postavení, které je momentálně dost mizerné. Doufám, že tato kniha přispěje k jeho zlepšení.

ÚVOD

Alex, papoušek šedý, uměl přes sto slov. Mimo jiné jimi ukazoval, že umí spočítat předměty a rozdělit je do kategorií. Dělal také vtipy a používal slova k ovlivňování chování lidí kolem sebe.¹ Border kolie Chaser se naučila jména více než tisícovky her a rozumí gramatice. Volně žijící delfíni se oslovují jménem. Psouni prérioví mají rozsáhlý jazyk k popisu vetřelců, jímž dokážou charakterizovat postavu lidí, barvu oblečení, případné objekty, které s sebou mají, a barvu vlasů. Sloni v zajetí užívají naše slova. Divocí sloni mají výraz pro „člověka“, jenž znamená nebezpečí. Řeč velryb, sépií, včel a bezpočtu ptáků má gramatické zákonitosti. Draví koryšičeledi *Squillidae* spolu komunikují barvami a mají dvanáct druhů čípků na vnímání barev, zatímco člověk má pouze tři druhy.² Psi dokážou na rozdíl od svých divokých příbuzných vlků chápat lidská gesta a odečítat emoce z lidské tváře.³ Kosmani černovousí si neskáčou do řeči a učí to i své děti.⁴

Řeči a komunikaci zvířat věnovali pozornost již staří Řekové. Obor etologie, jenž systematicky studuje chování, a tedy i komunikaci zvířat, se pořádně rozvinul kolem roku 1950. Zejména v posledních letech se pozornost stočila k jazyku. Nejnovější výzkum ukazuje, že ostatní zvířata spolu komunikují složitěji, než jsme se domnívali. O tom, jaký to má význam pro zvířata a pro jazyk, se zatím moc nepsalo. V této knize se zabývám empirickým výzkumem řeči zvířat a filozofickými otázkami, které tento výzkum vyvolává. Můžeme komunikaci s ostatními zvířaty nazývat jazykem?

Dokážeme mluvit s ostatními zvířaty? A jak? Je lidská řeč zvláštní, nebo jsou zvláštní všechny jazyky? Co je to vlastně jazyk? Mým cílem tedy není poskytnout zde přehled všech zvířecích jazyků – o mnoha druzích toho víme ještě velmi málo, navíc existuje velmi mnoho živočišných druhů a každý má vlastní řeč nebo řeči. Mým cílem je ukázat bohatost řečí zvířat a zjistit, jaký vliv mají na to, jak o zvířatech, ale i o jazyce smýšlíme.

PŘEHLED

Inteligence zvířat se dlouho poměřovala tou lidskou. Pokusně se například zkoumalo, jak dobře dokážou zvířata řešit skládky v porovnání s lidmi. Hodně zvířat v tom příliš nezaboduje, protože mají jinak vyvinuté smysly a k přežití potřebují jiné kvality. Naopak je tomu také tak: z mravenčího hlediska není člověk moc inteligentní, neboť lidé nedokážou tak dobře spolupracovat, z holubího hlediska není člověk moc inteligentní, protože má horší prostorové vnímání, z psího hlediska není člověk moc inteligentní, protože se nedokáže orientovat podle čichu. V první kapitole se zabývám pokusy, při kterých se vědci snažili naučit zvířata mluvit lidskou řečí, a jejich významem pro pochopení, jak jazyk funguje.

V biologii se inteligence v současnosti chápe jako schopnost zacházet s druhově specifickými výzvami.⁵ Zvířecí komunikace je nastavena na jejich prostředí a vychází z jejich fyzických a kognitivních možností. Kytovci hojně využívají zvuk, protože ten se pod vodou rychle šíří, zatímco pach a obraz k tomu už tak vhodné nejsou. Sloni spolu dokážou udržovat kontakt vydáváním nízkých tónů na několikakilometrovou vzdálenost. Netopýři naopak používají velmi vysoké tóny, aby mohli prozkoumat své okolí. Tato zvířata si navíc vyvinula velmi složité systémy komunikace, které jsou v určitých ohledech srovnatelné s lidskou řečí. Ve druhé kapitole se budu hlouběji zabývat jazyky zvířat.

Jelikož se zvířata většinou nevyjadřují lidskou řečí, domníváme se někdy, že nemůžeme vědět, co si myslí. Lidem rozumíme, protože mluví; jazyk nám dává nahlédnout do jejich nitra. Zvířata to neumí, proto zůstávají navždy záhadou. Ovšem lze si pochopitelně klást otázku, zda skutečně

víme, co si ostatní myslí nebo co cítí. Jazyk může také klamat: někdo může říkat, že vás má rád, a později to popřít. Může docházet k nedorozuměním: možná vám někdo řekl, že vás má rád, a vy jste to pochopili romanticky, i když to bylo míněno čistě přátelsky. Jazyk není jednoznačný a lidé také ne. Nezvratné důkazy o tom, co si lidé myslí, nikdy nedostaneme. Nejen to, podle některých filozofů nikdy nedostaneme důkaz o tom, že vůbec myslí. Kromě toho je otázkou, proč je příslušnost k určitému druhu určující pro pochopení jiného druhu. Rádi ostatní rozřazujeme do kategorií, přestože se však ostatní zvířata vyjadřují jinak a jinak vnímají svět, máme toho ještě dost společného. Když jiné zvíře dobře znáte, často mu dobře rozumíte, pravděpodobně lépe než jinému člověku z úplně jiné kultury. Ve třetí kapitole se zabývám soužitím se zvířaty a jazykem mezi lidmi a ostatními zvířaty. Ve čtvrté kapitole se věnuji roli těla v myšlení a výzkumu jazyka a myšlení ostatních zvířat.

V páté kapitole se hlouběji ponořím do struktur zvířecích řečí. Dlouho se předpokládalo, že všechny lidské jazyky mají gramatiku a že řeč zvířat je především projevem přímých emocí. Nejnovější výzkum ukazuje, že tomu tak není; i jazyky zvířat mívají složitou strukturu, mohou být symbolické a abstraktní, mohou odkazovat na situace v minulosti či budoucnosti či jinak mimo dosah těchto zvířat. Jedním ze způsobů, jakým spolu zvířata komunikují, je hra. Při ní umí říct také něco o hře samotné. Tomu říkáme metakomunikace, tedy komunikace o komunikaci. V šesté kapitole se zabývám vztahem mezi hrou, jazykem, metakomunikací a pravidly, a věnuji se morálce zvířat.

Možná to vypadá jako přitažené za vlasy, přemýšlet o řeči zvířat – jako by mezi našimi a jejich formami komunikace zela obrovská propast, jako by lidská řeč byla něco vyššího a ostatní zvířata k ní nikdy nemohla proniknout. Ještě poměrně nedávno se však předpokládalo, že ženy nejsou racionální stvoření, a nemohou tedy dělat politická rozhodnutí.⁶ V dobách kolonizace se nezápadní skupiny obyvatelstva také nepovažovaly za seriózního účastníka dialogu. Neuznávalo se například vlastnické právo australských Aboridžinců, protože nezapadalo do systému pravidel a zákonů evropských kolonistů. V sedmé, závěrečné kapitole se věnuji roli jazyka v politice. Přemýšlení o řeči

zvířat a komunikaci se zvířaty může napomoci tvorbě nových společenství a nových vztahů, může nám také pomoci kriticky nahlížet na postavení zvířat v naší společnosti.

ZVÍŘATA A JAZYK

Když píšete v jazyce o jazyce či přemýšlíte v jazyce o jazyce, jste stále pod vlivem jazyka. To zkoumání jazyka komplikuje. Podle Ludwiga Wittgensteina je to podobné, jako bychom se snažili opravit pavučinu vlastními prsty.⁷ Jazyk může být zavádějící – forma jazyka činí z nestejných věcí stejné. Vezměte si například slovo „zvířata“. To sugeruje, že existuje hranice se všemi lidmi na jedné straně a všemi ostatními zvířaty na straně druhé, přitom – jak konstatoval filozof Jacques Derrida – mají gorila s pavoukem mnohem méně společného než člověk s gorilou.⁸ Starověcí Egypťané neměli žádné kolektivum pro všechna zvířata kromě člověka, jen pro různé druhy.⁹ Fakt, že my máme jedno slovo, které zahrnuje všechna zvířata, způsobuje, že silněji vnímáme hranici mezi člověkem a ostatními živočišnými druhy. A to zase způsobuje, že sílí antropocentrismus, idea, že člověk je středem existence.¹⁰ Což může vést k nadvládě či dokonce k násilí na zvířatech. Slova mají moc. Slova, která používáme, odrážejí názory panující v naší kultuře a ovlivňují je. Jazyk je výrazem skutečnosti a tuto skutečnost tvaruje. Aby někteří zoofilozofové vyjádřili kontinuitu mezi lidmi a zvířaty, píší často o lidech a ostatních zvířatech nebo o lidských a nelidských živočiších¹¹. V této knize používám pojmy zvířata i živočichové; pokud použiji slovo „zvířata“ pro ostatní zvířata, činím tak proto, že je to stručné a víme, k čemu slovo odkazuje. Nemíním tím, že lidé nejsou zvířata nebo že jsou nějakým zvláštním druhem. Všechny druhy jsou svým způsobem zvláštní.

Jazyk je nejen zavádějící, může také stavět mosty mezi různými světy. Když poznáme zvířata blíže, možná s nimi budeme lépe zacházet. Někteří z nás se k nim budou chovat lépe. Vzhledem k tomu, že používáním jazyka chápeme sebe i svět, je myšlení o jazyce slibným nástrojem v interakci s ostatními zvířaty. Pokud budeme lépe rozumět tomu, co

říkají, pokud se na ně budeme lépe dívat a naslouchat jim, můžeme lépe pochopit jejich svět. Pokud lépe vyložíme, co říkáme – způsobem pro zvířata srozumitelným –, můžeme vytvářet nové společné světy. Nepovede to k tomu, že všechna zvířata a všichni lidé budou žít v naprosté harmonii, stejně jako tomu tak není ani u lidí. Může to ovšem přispět k řešení některých praktických problémů, které s sebou toto soužití – soužití, které je nevyhnutelné – přináší, a může nám to pomoci hledat nové souvislosti ve světě, jemuž dominují lidé.

Lidé píšící o řeči zvířat bývají osočováni z antropomorfismu, připisování lidských vlastností ostatním zvířatům. Antropomorfismus se považuje za nevědecký a nežádoucí přístup, protože projektuje lidský pohled na zvířata, čímž dané zvíře zabarvuje a skutečnost deformuje. Ačkoli se antropomorfismus v této podobě pochopitelně také vyskytuje, neznamená to, že nesmíme nikdy nic říkat o myšlenkách a emocích ostatních zvířat nebo že je polidšťujeme, jakmile zkoumáme jejich určité vlastnosti. Stávající pojmy nám mohou naopak pomoci zkoumat ostatní zvířata, pokud zůstaneme kritičtí a otevření. Navíc je určitá míra antropomorfismu nevyhnutelná. Jako lidé máme tak jako tak lidský pohled. Nemáme přístup k objektivní skutečnosti, k bodu v prostoru, odkud můžeme vše nahlížet. Dále není jasné, proč je ve skepsi o poznání ostatních určující druh. Stejně tak si lze klást otázku, zda můžeme vůbec dobře poznat ostatní lidi; lidská řeč může být koneckonců také zavádějící. A konečně popírání lidských vlastností u ostatních zvířat – v angličtině pro to existuje výraz *anthropodenial* – nám může také zakalit zrak.¹² Dlouho kupříkladu existovala diskuze, zda zvířata (a miminka) cítí bolest. Dnes to už téměř nikdo z vědců nepopírá, původní skepse však přinesla řadě zvířat spoustu utrpení.

JAZYK, FILOZOFIE A SVĚT

Jazyk hraje významnou roli v tom, jak smýšlíme o lidech. Mnoho filozofů západní tradice považuje lidskou řeč za jedinečnou a někdo se dokonce domnívá, že jazyk je to, co nás činí člověkem. Pro Aristotela bylo ovládnutí jazyka nutné k rozlišení dobra a zla, a tím určující pro to, kdo může být

součástí politického společenství.¹³ Podle Descarta můžeme ze skutečnosti, že zvířata neumí mluvit, vyvodit, že nemyslí.¹⁴ Osvícenský filozof Kant dospěl k závěru, že zvířata nemají rozum, a proto spadají mimo morální společenství.¹⁵ Pro fenomenologa Heideggera byl jazyk pro naše postavení ve světě natolik významný, že ti, kdo jazyk nemají, nemohou zemřít, prostě jen zmizí.¹⁶ Tito filozofové definují jazyk jako lidskou řeč, a předem tak vylučují ostatní zvířata. Jazyk byl spojován s myšlením samotným a považován za výraz rozumu.

V současné lidské společnosti a politice jsou tyto otázky stále aktuální. Jelikož zvířata nemluví lidskou řečí, domníváme se, že nemohou politicky jednat, což má důsledky pro jejich postavení v politickém a právním systému. Když zvířatům nerozumíme, často se předpokládá, že jejich komunikace postrádá význam, a když zvířata nerozumí nám, má se za to, že jsou hloupá. Zdá se možná logické, že zvířata nemají práva nebo že je nevyslyšíme, protože lidská společnost je zaměřena na člověka. Potíž je však v tom, že my ve velké míře určujeme život mnoha zvířat. Domestikovaná zvířata žijí u lidí a často nemají svobodu volby či možnost rozvoje, ale i divoká zvířata jsou konfrontována s lidským vlivem, například proto, že jim lidé zabírají nebo znečišťují životní prostor.

To, jak smýšlíme o zvířatech, je spojeno s tím, jak s nimi zacházíme. Vezměte si například Descarta, jenž se domníval, že zvířata nemají duši. Vyvozoval to ze skutečnosti, že nemají rozum, což zase odvozoval z faktu, že nemluví.¹⁷ Dokonce i hluchoněmí, píše Descartes, se tak či onak dokážou vyjadřovat lidskou řečí. Zvířata jsou podle něj skutečně němá, a tudíž hloupá, neboť tak nečiní. Zvířata, která opakují slova (uvádí například straku), to dělají na základě vášní, které je motivují provádět určitý úkon za odměnu. Descartes viděl tělo jako čistě mechanické, cosi, co funguje jako hodiny. Zvířata nemají duši, mají tedy pouze tělo. Jsou to vlastně jakési stroje. Nazýval je proto „*bêtes-machines*“. Vzhledem k tomu, že zvířata jsou pouze těla, nemohou cítit bolest. Možná řvou, když do nich někdo zabodne nůž, to však není výraz bolesti, je to čistě mechanická reakce. Vzhledem k tomu, že Descarta zajímalo, jak těla fungují, byl zastáncem vivisekce. Tím stál u zrodu pokusů na zvířatech, které probíhají dodnes.

METODA

Otázka, zda ostatní živočichové mají či nemají svoje dorozumívací jazyky, se zdá možná především otázkou empirickou. Informace je ale vždycky třeba interpretovat. Filozofie je nástrojem k objasnění intuice a hledání podstaty věcí. Na jednu stranu je to kritický projekt: stávající úsudky a názory nejsou automaticky pravdivé jen proto, že je zastává hodně lidí. Úkolem filozofa je stávající ideje kriticky přezkoumat. Na druhou stranu je to projekt experimentální: myšlení může ukázat zkušenosti v novém světle a tím změnit naše chápání světa. Wittgenstein tvrdí, že úkolem filozofie je změnit naše nahlížení skutečnosti. Přemýšlení o jazyce a zvířatech nám může pomoci dívat se jinak na zvířata a dívat se jinak na jazyk.

Jak z výše uvedeného vyplývá, používám různé typy náhledů: věnuji se empirickému výzkumu v biologii a etologii, náhledům z nových oborů, které se zaměřují na zvířata (jako *animal studies* a zoogeografie) a z různých odvětví filozofie. Vycházím z toho, že zvířata řeč mají. To je protikladem toho, co se dlouho předpokládalo, a odráží se to v teoretických stanoviscích, která užívám. Pojednávám o postojích, které jsou k současnému myšlení o lidech a zvířatech kritické, znovu interpretuji postoje ze (západní) filozofické tradice ve vztahu ke zvířatům, a věnuji se dalším publikacím, které vycházejí z toho, že komunikace se zvířaty je možná a řeč zvířat se vyplatí zkoumat. To, že se zvířata vyjadřují jinak než my, neznamená, že jejich projev postrádá význam. Nebrat je a priori vážně, protože náležejí k jinému druhu, je formou diskriminace, projevem speciesismu. O delfínech je například známo, že jakožto zvířata společenská spolu hodně komunikují. Jejich jazyk je pro nás obtížně srozumitelný, používáme nové technologie, abychom zaznamenali vysoké frekvence a jejich interpretace. Není známo, zda se někdy dozvíme, co přesně si říkají. Bylo by však nevědecké (a arogantní) již nyní tvrdit, že jejich komunikace není tak významuplná a komplexní jako ta naše.

Zkoumání jazyka vyžaduje, abychom přezkoumali panující předsudky, a tam, kde je třeba, je zkorigovali. Kladené otázky jsou totiž určující pro odpovědi, které nám mohou zvířata dávat. Pokud budete vycházet z toho,

že zvířata žádnou řeč nemají a nedokážou spolu významově komunikovat, tak to výzkum, který provádíte, abyste to doložili, pravděpodobně prokáže. Pokud ale budete vycházet z toho, že zvířata komunikují, a možná i komplexněji, budete klást jiné otázky. Zkoumat jazyk je nejen zajímavé kvůli zjištění, jak spolu zvířata komunikují, ale i kvůli zkoumání toho, jak komunikují s námi. Pojmy a ideje vyvinuté ve filozofii mohou sloužit jako nástroj k objasnění stávající komunikace jako inspirace pro ostatní, aby dál přemýšleli sami.